

BÁBEL MINT MENEDÉK

Gayatri Chakravorty Spivak kelet-nyugati leckéje

Gayatri Chakravorty Spivak Jacques Derrida *Grammatológia* című könyvének angol fordítójaként (1976) vált ismertté. Fordításból és előszóírásból is leckét adott és mércét állított fel ezzel a könyvvel.¹ A sokat idézett előszóban Spivak elsőként hívja fel a figyelmet Derrida szövegeinek politikai és etikai jelentőségére, és az elsők között gondolta tovább a különbözőséget mint filozófiai, nemi és kulturális különbözőséget. Elméleti szövegeiben és politikai-etikai gyakorlatában összekapcsolódik ez a három kérdés, a filozófiai, a feminista, és a poszt-koloniális kritikai szemlélet, és ezek együttes alkalmazása vezet Spivak „gyakorlati marxista-feminista-dekonstruktivistá” – „Practical Marxist-feminist-deconstructionist” – álláspontjához, és a „demokrácia habitusainak olyan rítusaihoz” mint a „The Pares Chandra and Sivani Chakravorty Memorial Literacy Project” (1997) alapítvány létrehozása, amelynek keretében indiai tanárokat képez, és ő maga is általános iskolás gyerekeket tanít Bengál legszegényebb vidékein. Az *In Other Words: Essays in Cultural Politics* (1987), *The Post-Colonial Critic* (1990), *Outside in the Teaching Machine* (1993), *Critique of Post-Colonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present* (1999), *Death of a Discipline* (2003), *What is Gender* (2006), *Who Sings the Nation-State* (2007), *Other Asias* (2008), *Nationalism and the Imagination* (2010), *An Aesthetic Education in the Era of Globalisation* (2012) című kötetekben olvasható esszék, tanulmányok, interjúk, de különösen a magyarul is megjelent *Szóra bírható-e az alárendelt?*

(*Can the Subaltern Speak?*, 1988)² című szövege tették világszerte ismert és elismert szerzővé.

Két elismerést emelnék ki a sok közül: Gayatri Chakravorty Spivak az első irodalomkritikus és az első nő, aki az etika és filozófia kategóriában 2012-ben megkapta a Kiotó-díjat,³ amiként az első indiai nőként vehette át 2007-ben az amerikai egyetemi élet egyik legnagyobb kitüntetését, a Columbia Egyetem Professzora címet. A Columbia Egyetem Professzora kinevezés az amerikai egyetemi és intellektuális életben játszott szerepének, a dekonstrukció, a posztkoloniális kritika, a feminizmus, a kritikai kultúrakutatás művelőjének, az *Összehasonlító Irodalom és Társadalom Intézet* alapító tagjának, az egyetemi oktatónak szólt, a Kiotó-díj pedig világszinten ismerte el Spivak „kritikai gondolkodó voltát és nevelő tevékenységét”, a „humaniorák érdekében és az intellektuális kolonializmus ellen” tett határozott és egyértelmű elméleti és gyakorlati lépéseit.⁴

Gayatri Chakravorty Spivak 2008. szeptember 18-án *Bizánc legyőzése* címmel tartott előadást Pécsen, a Pécsi Kulturális Központ, a Pécsi Tudományegyetem és a Sensus-csoport által a Pécs 2010 – Európa Kulturális Fővárosa projekt keretében szervezett *Kelet-nyugati átjáró* rendezvény *In memoriam Jacques Derrida* nyitóprogramjának meghívott előadójaként.⁵ Spivak pécsi előadását nem csak az előadás szövege, az előadó lenyűgöző és szuggesztív személyisége, kritikai meg-

jegyzéseinek pengeéle, hanem a Magyarországra érkezés története is emlékezetessé tette, mivel előadókörútjának dániai állomásán, útban Pécs, a „határtalan város” felé, a koppenhágai repülőtéren a szó szoros értelmében fennakadt a kelet-nyugati határon. Ez a történet beleíródott a pécsi előadásába, az előadás írott változatába, amelynek egy része Isztambulban hangzott el 2010 őszén, így Spivak személye és szövege élő láncszemként kapcsolta össze a két kulturális fővárost.

Spivak útban a „határtalan város” felé

2008. szeptember 17-én a déli órákban kellett volna landolnia Gayatri Chakravorty Spivaknak a Ferihegyi Repülőtéren. Pár nappal korábban érkezett Európába, Dánia, Magyarország, Svédország voltak előadókörútjának állomásai, az előzetes tervek szerint ezt követően indult Indiába tanítani. Amikor elfogadta a felkérésünket, rákérdezett arra, hogy Magyarországra kell-e vízum, amire én az újdonsült schengeni országok polgárainak lelkesedésével és öntudatával azt válaszoltam, hogy nem, mert Magyarország schengeni ország. Köztudott, hogy Gayatri Chakravorty Spivak a Kalkuttai Egyetemről érkezett MA-képzésre Amerikába az ötvenes évek végén, ahogy az is, hogy sem retorikájában, sem intellektuális, sem személyes habitusában soha nem akart az amerikaiaknál is amerikaiabb lenni, s az is, hogy megtartotta indiai állampolgárságát, ennek ellenére a konferenciaszervezés lázában eszembe sem jutott azon elgondolkodni, hogy vajon az indiai útlevél tulajdonosa éppúgy átsétálhat-e az országhatárokon, mint az amerikai útlevél birtokosa. 2008. szeptember 17-én 10 óra körül, amikor épp útban a röptér felé Paks közelében jártunk, megszólalt a telefon, meglepődve, de örömmel hallottam, hogy személyesen Gayatri Chakravorty Spivak keres: „baj van”, mondta, majd röviden elmesélte, hogy mi történt. Amikor Koppenhágában a röptéren jelentkezni akart a Budapestre induló járatra, sehol nem találta az útlevélét. Szerencsére még vele volt dán vendég látója, aki gyorsan akcióba lépett, jelentette a repülőtéren az információnál, hogy eltűnt Spivak útlevele. Spivak hívta az indiai követséget, majd hívott minket, hogy végiggondoljuk, mit is tehetnénk ebben a helyzetben. Mi első hallásra azt javasoltuk Fenyvesi Kristóffal, akivel együtt szerveztük a *Kelet-nyugati átjárók* konferenciasorozatot, hogy felhívjuk Magyarországot Dániai Nagykövetségét, hátha ők tudnak segíteni. Aznap szünnap volt ugyan, de felvették a telefont, és amikor elmagyaráztuk a helyzetet, kedvesen közölték velünk, amiként Spivakkal is később, hogy ők csak a Dániában élő magyaroknak adhatnak útle-

velet vagy vízumot. Az indiai követség értetlenül állt a helyzet előtt. Spivak az indiai követségen, mi Paks-on vártunk, hátha mégis előkerül az útlevél, vagy kitalálnak valamilyen megoldást. „Délután is, későn este is indul még járat Budapestre” – mondogatta Spivak. A délutáni gép már felszállt, a Strauss kerिंगben még oly kék Duna Paksnál már lassan szürkére váltott, még nem adtuk ugyan fel a reményt, de már a tele-konferencia lehetőségét latolgattuk, amikor ismét megszólalt a telefon, és Spivak közölte a jó a hírt, mely szerint megtalálták az útlevélét. Fél tizenegykor landolt a gép Gayatri Chakravorty Spivakkal a fedélzetén. Korábban már járt egyszer Magyarországon, ezért most a hosszú és fárasztó nap ellenére szerette volna viszontlátni a várost, így tettünk egy „tisztelő kör” Budapesten. A Lánchíd környékén megkérdezte, „Hiszel Te Istenben”, amire én azt válaszoltam, ha eddig nem is hittem volna, a történetek után minden okom meglenne rá, hiszen isteni csoda, hogy megérkezett. Nevetve nézett rám, majd szájához emelte az ásványvizes üvegét, és megtanított arra, amire őt az édesapja tanította meg még kisgyerekkorában, hogy miként lehet úgy inni egy üvegből, hogy ne érintsük ajkainkkal a peremét. Paksnál hosszan nézte a Dunát, „mennyi történetet sodorhatott magával az évszázadok folyamán” – jegyezte meg csendesen. A folyók mindig magukkal ragadták a képzeletét, mesélte, így aligha meglepő, hogy a Hugli (Hooghly, Kalkutta) és a Hudson (New York) után, most már a Duna is viszi magával az ő történetét.

Spivak kelet-nyugati leckéje

Gayatri Chakravorty Spivakot Heller Ágnes mutatta be a pécsi közönségnek. Spivak nagy öröme Heller Ágnes a W. B. Yeats költészetéről írt könyvére történő hivatkozással kezdte a bemutatást,⁶ azaz nem a Derrida-fordító, hanem az egyéni hangon megszólaló irodalomkritikus, a kritikai kultúrakutató és a kulturális politika képviselője került előtérbe. Spivak viszonzta Heller Ágnes kedves gesztusát, és a következő mondattal kezdte az előadását: „Kétségtelenül észrevették, hogy bár Heller Ágnes engem mutatott be, én mégis megtapsoltam. Ez nem egyszerűen Gayatri Spivak bemutatása volt, hanem egy remek filozófiai alakítás. 2008 áprilisában engem ért az a megtiszteltetés, hogy bemutathassam őt a Columbia Egyetemen. Akkor azt mondtam: bár nem olyan régóta ismerem, már sok éve tudok róla. Úgy gondolunk rá, mint egy modell-szerepre. Amikor az intellektuális munka és a politikai munka közötti kapcsolatról beszél, akkor Heller Ágnes alakja, sokkal inkább, mint

a mellettem ülő szerény és humoros személy, ennek monumentális példája.”

Spivak pécsi előadásából csak pár olyan kérdést emelnék ki, amelyek nem kerültek bele az előadás szövegváltozatába, de amelyeket őriz a jelenlévők élő emlékezete és az előadás archív hangfelvétele, amiként benne vannak a konferenciára küldött absztraktban is. Az első kérdés a Derrida szövegével való találkozásra vonatkozik. A szakirodalomban gyakran úgy jelenik meg, mintha Spivak már Paul de Man hallgatójaként ismerte volna Derrida szövegeit, holott 1965-ben már befejezte tanulmányait a Cornell Egyetemen, ezt követően pedig az Iowai Egyetemen tanított. Spivak többször is hangsúlyozta, hogy valóban Paul de Man hallgatója volt, valóban nála írta a doktori disszertációját, de bevallása szerint nem tartozott Paul de Man szűk tanítványi köréhez, nem volt ott azon a Johns Hopkins Egyetemen tartott baltimori konferencián sem, ahol Paul de Man és Derrida személyesen megismerkedtek.⁷ Elvileg akár a hatvanas évek elejétől ismerhette volna Derrida szövegeit, aki az ötvenes évek végétől rendszeresen tartott konferencia-előadásokat, a hatvanas évek elejétől rendszeresen publikálta az írásait francia folyóiratokban – *Critique, Revue de métaphysique et de morale, Tel Quel* –, 1962-ben jelent meg a Husserl-fordítása – *A geometria eredete* –, de csak 1967-ben jelentek meg azok a könyvei – *Az írás és különbség, Grammatológia, A hang és a jelenség* –, amelyek nem csak ismertté, hanem olvashatóvá és fordíthatóvá is tették a szövegeit. Spivak elmondása szerint, egy prospektusban látta meg először a *Grammatológia* francia kiadását, a leírás alapján rendelte meg a könyvet. „Elállt a lélegzete”, amikor felfedezte benne az „etnocentrizmus” kifejezést, rögtön elhatározta, hogy lefordítja a könyvet, J. Hillis Miller segítette megszervezni a kiadást, és ő mutatta be neki személyesen Jacques Derridát⁸.

Az előadás absztraktjában Spivak jelzi azokat a kérdésirányokat, amelyek őt Derridához vezették – a kulturális különbözőség, a nemi különbözőség, az igazságosság –, és amelyek arra készítették, hogy Derridához híven, de gyakran Derrida híveivel ellentétben, a maga útját járja. Íme a pécsi előadás absztraktja: „Gramscitől származik az »alárendeltség« fogalma. Gramsci alapján olvasom Derridát, és ennek megfelelően helyezem el újra a posztstrukturalizmushoz képest. Megvizsgálom a »fordulat« Derrida által adott magyarázatát, és mint egy már korábban jelzett dekonstruktív mozzanatot értelmezem. Vajon hogyan kellene felfognunk a »különbözőség« (différance) kihívását, mint egy feladatot vagy mint egy eseményt? Megvizsgálom a szexuális különbözőség játékát Derridánál, és összekapcsolom a társadalmi nem és a reprodukív

heteronormativitás kérdésével. Derrida kései Kant-olvasata, és az *Örök békéről* adott saját értelmezésem fényében elemzem a »határtalanság« fogalmát. Vajon a Balkán és Európa megfelelő allegória a Kelet-Nyugatra? Vagy ez a három kulturális főváros Bizánc egy másik felbomlása lenne? Végezetül a fővárosok szerepét vizsgálom a globalizációban.” És íme, azok a kérdések, amelyek háttérben maradtak az előadás írott változatában: a posztstrukturalizmushoz való viszony, a szakirodalomban megjelenő fordulat-logika kritikája, a különbözőség kihívása mint feladat vagy esemény, a nemi különbözőség és a gender kérdése, a demokrácia és az igazságosság kérdése, illetve a szóbeli előadásban is csak érintett Kant-értelmezés, amelyre az *An Aesthetic Education in the Era of Globalisation* (2012) című könyvében tér vissza. Spivak külön hangsúlyozta, hogy értelmezésében Derridának az európai hagyományhoz való viszonya nem a strukturalizmus vagy a posztstrukturalizmus kérdésével kapcsolódik össze, hanem a szubjektum kialakulásának hagyományához való viszonytal, így Derrida olvasóiként ezt a viszonyt kellene feltárnunk. Derrida értelmezői gyakran beszélnek fordulatokról, így nyelvi vagy éppen etikai fordulatról, maga Derrida is néha megerősíti ezt a logikát, holott ha figyelmesen olvassuk a szövegeit, akkor már a *Grammatológiában* benne van az etikai vagy a politikai kérdésfeltevés is, éppen ezért Spivak jobbnak tartaná, ha a máság vagy a különbözőség kihívásai felől olvasnánk újra és újra ezeket a szövegeket. A kulturális különbözőség egy ilyen különbözőség, amely az Európai Unió kulturális identitásának vizsgálata esetében is a kulturális különbözőség felismeréséhez vezet, amiként ezt Derrida a *L'autre cap* című szövegében megfogalmazta: „nincs kultúra, vagy kulturális identitás az önmagával való különbözés nélkül (*différence avec soi*)”, nincs önmagunkhoz való viszony, nincs identifikáció kultúra nélkül, de önnön kultúra mint a másik kultúrája nélkül, a kettős genitívus és az önkülönbözés kultúrája nélkül.⁹ A nemi különbözőség szintén egy ilyen kérdés, amely Spivak számára mindig is a kulturális különbözőség tapasztalatához kapcsolódott, ezért nem egyszerűen csak elméleti kérdésként, azaz a nemi vagy szexuális különbözőség kérdéseként, hanem a *gender*, azaz a társadalmi nem kérdéseként foglalkoztatta és foglalkoztatja. Hosszan és részletesen elemezte az előadásában Derridának a *Marx kísértetei* (Paris, Galilée, 1993 – Pécs, Jelenkor, 1995) című könyvnek az igazságosság dekonstruálhatatlanságára vonatkozó passzusát, illetve a *Voyous* (Paris, Galilée, 2003) című könyvet, amely az ész törekenységét, az eljövendő demokráciát, és a szuverenitás kérdését helyezte új megvilágításba. Az előadásban Derrida Kant-értelmezésének az egyetemre vonatkozó passzusaira utalt, így a *Mochlos avagy a fakultások vitája* (Paris, Galilée, 1990 – Budapest, Ráció, 2005) és *A feltétel nélküli*

egyetem (Paris, Galilée, 2001 – Veszprém, Iskolakultúra, 2009) című szövegekre, de az *An Aesthetic Education in the Era of Globalisation* (2012) című könyvében visszatér Paul de Man Kant és Schiller olvasatára, valamint Derrida Kant-értelmezésére, de mindent már nem a kelet-nyugati lecke jegyében, hanem az esztétikai nevelésbe mint a képzelőerő edzésébe és a kritikai gondolkodásba vetett hit nevében. A bábeli zűrzavar (Biblia), a bábeli könyvtár (Borges), a boldog Bábel (Barthes) után Spivak egy újabb Bábel-ér-

telmezéssel lep meg bennünket e könyvében, amelynek értelmében Bábel tornya nem az egység illúziójának vagy ideológiájának elvesztése, hanem a különbözőség megtapasztalásának színtere – „Bábel tornya a menedékünk”. ■■■

Orbán Jolán (Csíkszereda, 1962): irodalomtörténész. Kutatási területe Jacques Derrida filozófiája és irodalomelmélete, a 20. századi irodalomelmélet, magyar- és világirodalom.

JEGYZETEK

- 1 A fordítás mint elméleti és gyakorlati kérdés továbbra is foglalkoztatja Spivakot. Ehhez a kérdéshez ld. a *The Politics of Translation* (G. Ch. Spivak, *Outside in the Teaching Machine*, New York, London, Routledge, 1993. 179–200.) vagy a *Translation as Culture, Translation into English (An Aesthetic Education in the Era of Globalisation*, Cambridge, Harvard University Press, 2012. 241–255., 256–274.) című szövegeket.
- 2 G. Ch. Spivak magyarul megjelent szövegei: *Szóra bírható-e az alárendelt?* In *Helikon*, 1996. 4 (Szerk. Szamosi Gertrúd, ford. Mánfai Alice és Tarnay László); *Három nőíró szövege és az im-*
- 3 *perializmus kritikája* (1985), In Bókay–Vilcsék–Szamosi–Sári (szerk.), *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Budapest, Osiris, 2002. 663–678. (ford. Gyuris Norbert); és a jelen összeállításban megjelent *A felismerhetetlen ellenállás*. G. Ch. Spivak és Suzana Milevska beszélgetése (ford. Fenyvesi Kristóf), valamint *Az értelmezés politikája* (ford. Berszán István).
- 4 Ehhez a kérdéshez ld. Abe Hiroshi cikkét jelen számában.
- 5 <http://www.kyotoprize.org/en/28k-laureates-c.html>
- 6 Az előadás átirat változatát ld. a jelen számában.
- 7 Spivak Paul de Man vezetésével írta a doktori disszertációját, amely később könyv formában is megjelent. G. Ch. Spivak: *Myself Must I Re-make: The Life and Poetry of W.B. Yeats* (1974).
- 8 Paul de Man szemináriumairól és szövegeiről ld. Spivak, *An Aesthetic Education in the Era of Globalisation*, Harvard University Press, 2012. xiii., 24–34.
- 9 A könyv kiadására vonatkozó részleteket egy személyes beszélgetésben mondta el Spivak, így az ő emlékezetére hagyatkozom, remélvén, hogy nem csak az én emlékezetem.
- 10 Jacques Derrida, *L'Autre cap*, Paris, Minuit, 1991, 16–17.

K A V I P S